

भारतातील गुन्हेगारी समस्येचा अभ्यास

गावडे एस. एम. चंद्राबाई—शांताप्पा शेंडुरे
कॉलेज, हुपरी ता. हातगणंगले जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना

गुन्हेगारी ही समस्या अलिकडे नव्याने उदयास आलेली समस्या नाही तर ती अगदी प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. गुन्हेगारी ही केवळ भारतीय समाजाची समस्या नाही तर ही सर्व मानवी समाजाची म्हणजेच जागतिक समस्या आहे. याला कोणताही देश किंवा समाज अपवाद नाही. अपवाद इतकाच असू शकतो तो म्हणजे काळानुरूप व समाजपरत्वे गुन्हेगारीचे स्वरूप बदलू शकते. तसेच एखाद्या देशामध्ये एखाद्या गुन्हेगाराला जी शिक्षा असेल तीच शिक्षा दुसऱ्या देशामध्ये असेलच असे नाही.

प्रत्येक समाजाने स्वतःची अशी एक मूल्यव्यवस्था निर्माण केलेली असते. या मूल्यव्यवस्थेनुसार समाजातील लोकांनी वर्तन करावे अशी त्या त्या समाजाची अपेक्षा असते. जर या मूल्यव्यवस्थे विरुद्ध एखाद्या व्यक्तीने वर्तन केले तर त्या समाजाच्या दृष्टीकोणातून ते वर्तन गुन्हा ठरते व असा गुन्हा करणारी व्यक्ती ही गुन्हेगार ठरते. अशा गुन्हेगाराला समाजाने काही शिक्षाही ठरविलेली असते.

भारतीय समाजापुरता विचार करता पूर्वी समाजात धर्माचा प्रभाव हा अधिक होता. प्रत्येक धर्मानुसार वर्तन केलेच पाहिजे असे बंधन होते. धर्माविरुद्ध वर्तन हे पाप मानले जायचे तसेच पूर्वी व्यक्तीवर धर्माचा प्रभाव अधिक असल्यामुळे सहसा व्यक्ती धर्मविरोधी वर्तन करीत नसे. त्यामुळे त्याकाळी धर्म हे समाज नियंत्रणाचे प्रभावी साधन होते. परंतु आधुनिक काळात धर्माचा प्रभाव कमी झाला असल्यामुळे व्यक्तीने विचलनात्मक वर्तन करू नये म्हणून कायद्याची निर्मिती केली आहे. तसेच कायदा विरोधी वर्तन गुन्हा मानले जाते व गुन्हा करणारी व्यक्ती गुन्हेगार संबोधली जाते.

अशा ह्या गुन्हेगारांचे प्रमाण आपल्या देशांत दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे दारिद्र्य, बेरोजगारी या सारख्या समस्ये प्रमाणेच गुन्हेगारी ही एक सामाजिक समस्या बनलेली आहे. त्यामुळे या समस्यांचा थोडा सविस्तर अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने अभ्यासकाने 'भारतातील गुन्हेगारी समस्येचा अभ्यास असा शोधनिबंधासाठी विषय निवडला आहे.

उद्दिष्ट्ये:

1. गुन्हा म्हणजे काय? याचा अर्थ समजून घेणे
2. भारतातील गुन्हेगारीचे कारणे अभ्यासणे
3. भारतात गुन्हेगारी निवारण्यासाठी योजलेल्या उपायांचा अभ्यास करणे

गृहितके :

1. गुन्हेगारी ही समस्या सर्व काळात व सर्व देशात आहे.
2. भारतातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, वाढती लोकसंख्या इ. गुन्हेगारी वाढीची प्रमुख कारणे आहेत.
3. गुन्हेगाराला शिक्षा करण्यापेक्षा गुन्हेगारामध्ये सुधारणा करण्यावर अधिक भर दिला आहे.

अभ्यास पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या लिखाणा करिता दुय्यम स्रोताचा अवलंब केला असून यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथांचा व क्रमिक पुस्तकांचा आधार घेतला आहे.

गुन्हेगारीची व्याख्या :

1. गिलीन : "कायदेशीरदृष्ट्या गुन्हा म्हणजे एखाद्या देशातील कायद्याचे उल्लंघन होय."
2. इलियट आणि मेरिल : "गुन्हा म्हणजे कायद्याच्या विरुद्ध होणारे वर्तन की, जे केले गेल्यास मृत्यूदंड किंवा कारागृहात किंवा सुधारगृहात किंवा तत्सम जागी डांबून ठेवण्याची शिक्षा दिली जाते."

गुन्हा आणि गुन्हेगारीचे वर्गीकरण : समाजशास्त्रातील 'सामाजिक अपराधशास्त्र' या शाखेमध्ये विविध विचारवंतांनी गुन्हा आणि गुन्हेगारीचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले आहे.

गुन्हेगारीचे वर्गीकरण : सदरलॅंड या विचारवंताने गुन्हेगारीच्या स्वरूपानुसार गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे आणि साधारण गुन्हे असे दोन प्रकार सांगितले आहेत. तर बोगर यांनी आर्थिक गुन्हे,

लैंगिक गुन्हे, राजकीय गुन्हे आणि विविध गुन्हे असे चार प्रकार तर हेज या गुन्हा शास्त्रज्ञाने व्यवस्थेविरुद्ध गुन्हे, संपत्तीविरुद्ध गुन्हे, आणि व्यक्तिविरुद्ध गुन्हे असे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

गुन्हेगारीचे वर्गीकरण : सदरलॅंड यांनी गुन्हेगारांचा समाजातील दर्जा या आधारावर गुन्हेगारांचे निम्नवर्गीय गुन्हेगार आणि पांढरपेशी गुन्हेगार असे दोन प्रकारे सांगितले आहेत. तर लोम्ब्रोसो या विचारवंतानी जैवीक घटकाच्या आधारावर गुन्हेगाराचे जन्मजात गुन्हेगार, भावनाप्रधान गुन्हेगार, मनोविकृत गुन्हेगार आणि आकस्मीक गुन्हेगार असे चार प्रकार सांगितले आहेत.

भारतातील गुन्हेगारीची प्रमुख वैशिष्ट्ये : भारतात घडणारे सर्वच गुन्हे पोलीस स्टेशनपर्यंत पोहचले जातात किंवा नोंद होतात असे नाही त्यामुळे आजपर्यंत जेवढे गुन्हे पोलीस स्टेशनमध्ये नोंद झाले त्यावरून खालील ठळक बाबी लक्षात आल्या.

1. भारतात सर्वात जास्त गुन्हे मुंबई महानगरात घडतात.
2. पंजाब आणि जम्मू काश्मीर या सरहद्दीवर असणा-या राज्यामध्ये शस्त्रास्त्रे विक्रीचा करोडो रुपयांचा अवैध व्यापार होतो.
3. भारतात अल्पवयीन मुली आणि स्त्रियांच्या अवैध व्यापार विषयक गुन्हेगारांच्या संख्येत दरवर्षी वेगाने वाढ होत आहे
4. अंमली पदार्थाच्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अवैध व्यापाराचे भारत एक केंद्र झाले आहे.
5. भारतात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात नोंद झालेल्या गुन्हेगारीची संख्या जास्त आहे.
6. गुन्हेगारामध्ये 97 टक्के पुरुष व 3 टक्के स्त्री गुन्हेगार आहेत.

वरीलप्रमाणे भारतातील गुन्हेगारी कांही ठळक वैशिष्ट्य सांगितली आहेत परंतु दिवसेंदीवस भारतात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढणे हे देशाच्या दृष्टीने चिंतेची बाब आहे. त्यामुळे देशांत गुन्हेगारीची संख्या का वाढते आहे हे पाहण्यासाठी आपणास भारतातील गुन्हेगारीचे कारणे अभ्यासावी लागतील ती कारणे खालीलप्रमाणे

भारतातील गुन्हेगारीचे कारणे : विविध विचारवंतानी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून देशात गुन्हेगारी निर्माण होण्याची कारणे सांगितली आहेत. व्यापक अभ्यास करावयाचा ठरविल्यास गुन्हेगारी निर्माण होण्यास विविध कारणे जबाबदार आहेत. परंतु त्यापैकी काही प्रमुख कारणांचा येथे आढावा घेतला आहे तो खालीलप्रमाणे

1. भौगोलिक कारणे : व्यक्ती ज्या समाजामध्ये राहते, त्या समाजातील भौतिक व भौगोलिक परिस्थितीचा तिच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होतो. याबाबत कांही प्रातिनिधीक विचारवंताची मते हुनटिंगन यांच्या मते हिवाळ्यात जन्माला येणा-या मुलांची बौद्धिक क्षमता कमी असते. अशी मुले गुन्हेगारीकडे लवकर आकर्षित होतात. लॉम्ब्रोसो यांनी फ्रान्समधेील भिन्न भागातील भौतिक परिस्थिती आणि भिन्न भागातील राजकीय आणि व्यक्तिगत गुन्हे यांचा परस्पर संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गिलीन यांच्या मते भौगोलिक परिस्थितीचा व्यक्तीच्या वर्तनावर परिणाम होतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या वर्तनास बरेवाईट वळण लागते.

2. सामाजिक कारणे : समाजशास्त्रामध्ये गुन्हेगारीची कारणे सामाजिकच आहेत असे मानले जाते. पृथक एकसंधी समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी असल्याचे आढळून येते. म्हणजेच ग्रामीण समाजापेक्षा शहरी समाजातील विविधतेमुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळते. सांस्कृतिक संघर्ष तीव्र असल्यास, तसेच समाजरचनेत अत्यंत गतिमान परिवर्तन होत असल्यास तेथे गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त आढळते. स्थानांतरीत व्यक्तित गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त आढळते.

2. आर्थिक कारणे: समाजात आर्थिक विषमता वाढत गेल्यास गुन्हेगारी प्रवृत्ती जन्माला येते. आर्थिक घटकांचा गुन्हेगारीशी परस्परसंबंध असतो. गुन्हेगारीसाठी जबाबदार असणारे आर्थिक घटक पुढील प्रमाणे

दारिद्र्य : दारिद्र्य व गुन्हेगारीचे परस्पर संबंध असल्याचे अनेक अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. ऑगबर्न यांनी दारिद्र्य व गुन्हेगारीचा परस्परसंबंध सांगितला असे म्हटले आहे की गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता नसणा-या काही गरीब व्यक्ती चोरीसारखे गुन्हे करतात. याचप्रमाणे बोंगर यांच्या मते गरीबीमुळे मानसिक आजार, संघर्ष, मद्यपान इ.मध्ये वाढ होऊन गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढते.

बेकारी : हे सुद्धा गुन्हेगारीचे महत्वपूर्ण कारण आहे. बेकारीमुळे व्यक्तीच्या मनात न्यूनगंड व नैराश्य येते. बेकार व्यक्ती समोर गरजा अनेक असतात. परंतु त्या पूर्ण करण्याची पैशाअभावी कुवत नसल्यामुळे व्यक्ती वाईट मार्गाचा अवलंब करते.

वरील कारणाशिवाय आर्थिक स्पर्धा, श्रम न करता पैसा मिळवण्याचा लोभ व महागाई यासारख्या आर्थिक कारणामुळे समाजामध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढते.

3. मानसिक कारणे : व्यक्तीच्या मानसिक घडणीचा तिच्या व्यवहारावर परिणाम होतो. कांही वेळा मनस्तापी व्यक्ती आपल्या वर्तनावर नियंत्रण व संयम ठेवू शकत नाही. तेंव्हा अशा व्यक्तीकडून गुन्हा होण्याची शक्यता जास्त असते. कोणत्याही प्रकारचे मानसिक दोष नसलेल्या व्यक्तीचे वर्तन संतुलित असते. परंतु मानसिक दुर्बलता, मानसिक विकृती, भावनात्मक क्षुब्धता, नैराश्य व भय यासारख्या दोषामुळे व्यक्ती प्रमाणभ्रष्ट वर्तन करण्याची शक्यता जास्त असते.

4. वैयक्तिक कारणे: गुन्ह्याचे प्रमाण वाढण्यामध्ये मद्यपान, शिक्षणाचा स्तर व वैवाहिक स्थिती या वैयक्तिक घटकांचाही संबंध असल्याचे दिसून येते त्याचा थोडक्यात आढावा खालीलप्रमाणे

मद्यपान: समाजातील अनेक गुन्हे हे मद्यपान केल्यामुळे घडून येतात. मद्यपान व अमली पदार्थांच्या सेवनातून अनेक गुन्ह्याची साखळी निर्माण होते.

शैक्षणिक दर्जा : अलिकडे अनेक गुन्ह्यांच्या अध्ययनात शिक्षण आणि गुन्हा यांचा संबंध जोडण्यात आला आहे. त्यावरून असे विधान केले जाते की, अशिक्षित अथवा थोडेफार शिक्षण घेतलेले गुन्हेगार हे जास्त प्रमाणात असतात तर फारच कमी गुन्हेगार हे उच्चशिक्षित असतात.

वैवाहिक स्थिती : वैवाहिक स्थिती आणि गुन्हा यांचाही जवळचा संबंध आहे. देशात आढळणा-या गुन्हेगारांपैकी विवाहीतांच्या तुलनेत अविवाहीत गुन्हेगारांची संख्या जास्त असते. तसेच गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे करणा-यापैकी अर्धे गुन्हेगार अविवाहीत असतात. त्याचबरोबर घटस्फोटीत आणि विधुर गुन्हेगारांची संख्या जास्त असते.

वरीलप्रमाणे भारतात गुन्हेगारीची संख्या वाढण्यामागील प्रमुख कारणे सांगता येतील. याशिवाय इतरही अनेक कारणे असू शकतात. परंतु केवळ गुन्हा म्हणजे काय? गुन्ह्याची वैशिष्ट्ये किंवा गुन्हेगारी वाढीची कारणे अभ्यासून चालणार नाहीत. तर ही गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी भारतामध्ये कोणकोणत्या प्रकारचे उपाय योजले जात आहेत याचाही अभ्यास करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भारतामध्ये गुन्हेगारी नियंत्रित ठेवण्यासाठी किंवा गुन्हेगारांच्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी योजले जात असलेले उपाय आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

गुन्हा प्रतिबंधात्मक उपाय : देशातील गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी किंवा गुन्हे गारी समस्या सोडवण्यासाठी प्रतिबंधात्मक आणि सुधारात्मक असे दोन प्रकारचे उपाय केले जातात. त्याचा थोडक्यात आढावा घेवू

1. प्रतिबंधात्मक उपाय : समाजशास्त्रीय अभ्यासानुसार विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीमुळे समाजात गुन्हेगार निर्माण होतात असे म्हटले जाते. त्यामुळे ज्या कारणामुळे गुन्हेगारी प्रवृत्ती निर्माण होते. त्या कारणांचे उच्चाटन करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय योजले जातात. भारतातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती नष्ट करण्यासाठीही प्रतिबंधक उपाय महत्वाचे आहेत. भारतातील गुन्ह्याची कारणे अभ्यासत असताना वाढती लोकसंख्या, अर्थिक व सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा वैगरे अनेक कारणे सांगितली त्यामुळे गुन्हेगारी कमी करण्यासाठीही वाढत्या लोकसंख्येवर आळा, अर्थिक व सामाजिक विषमता दूर करणे, शैक्षणिक सोयी सुविधा देणे वैगरे प्रतिबंधात्मक उपाय योजले जात आहेत. ते अधिक प्रभावी पणे राबविणे गरजेचे आहे.

2. सुधारात्मक उपाय : गुन्हेगारी व्यक्तीने पुन्हा पुन्हा गुन्हा करू नये म्हणून त्याच्या मधील गुन्ह्याची प्रवृत्ती कमी करण्यासाठी जे उपाय योजले जातात त्याला सुधारात्मक किंवा सुधारणात्मक उपाय असे म्हटले जाते. गुन्हेगाराला शिक्षा ही झालीच पाहिजे याबाबत कोणाचेच दुमत नाही. कारण शिक्षेमुळे गुन्हेगार हा पुन्हा गुन्हा करणार नाही तसेच गुन्हा केल्यानंतर काय शिक्षा होते हे समाजातील इतरांनाही माहीत झाल्यामुळे तेही कधी गुन्हा करण्यास धजावणार नाहीत. हा त्या शिक्षेमागील उद्देश असतो. परंतु गुन्हेगाराला कोणत्या प्रकारची शिक्षा करावी याबाबत पूर्वीपासूनच अनेक विचारवंतांच्यामध्ये मतमतांतर आहेत पूर्वी शिक्षित शारीरिक दंडाचे प्रमाण जास्त होते त्यानंतर अर्थिक दंड, सामाजिक दंड व मृत्यूदंड पध्दती मान्य करण्यात आली. भारतात आज अतिशय गंभीर स्वरूपाच्या गुन्ह्यालाच मृत्यूदंडाची शिक्षा दिली जाते. आधुनिक काळात जगातील बहुतेक देशात गुन्हेगाराला कारावासाची शिक्षा करणे न्यायसंमत मानले आहे. परंतु अनेक विचारवंतांनी कारागृहातील व्यक्तीसोबत माणुसकीचा व्यवहार करण्याची मागणी करून गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याऐवजी त्यांच्यात सुधारणा केली पाहिजे असे मत मांडले. हा विचार भारताने सुध्दा स्वीकारून भारतामध्ये जे सुधारणात्मक कार्यक्रम राबविले जातात ते थोडक्यात खालील प्रमाणे

1. कारागृह : कारागृह प्रणालीची सुरुवात भारतात ब्रिटीशांच्या काळात झाली. सन 1860 पासून कारावासाची शिक्षा देण्यात येवू लागली. सुरुवातीला कारागृहातील कैद्यांना अमानुष वागणूक दिली जात होती. परंतु ब्रिटीश शासनाने कारागृह सुधारा संबंधी अनेक वेळा समित्यांची नेमणूक केली. त्या समितींच्या शिफारशी नुसार इ.स.1894 मध्ये 'भारतीय कारागृह कायदा' पास केला. तसेच 1919 मध्ये भारतीय कारागृह समिती स्थापन केली. या समितीने कारागृह व्यवस्थेमध्ये कांतीकारी बदल घडवून आणले.

उदा. कैदयाने तुरुंगात केलेल्या कामाचा मोबदला मिळणे, विशिष्ट अटीवर नातेवाइकांना भेटण्याची मुभा, सामाजिक उत्सव करण्यास मुभा इ. सोयी करण्यात आल्या.

2. खुले कारागृह : गुन्हेगारांना चार भिंतीच्या आत कोंडून ठेवण्यापेक्षा त्यांना मुक्त करण्याकरिता गुन्हेगारांच्या वर्तनात सुधारणेसाठी खुले कारागृह पध्दत आली. खुल्या कारागृहातून कैदयांच्याकडून रस्ते तयार करणे, नदीवर बांध घालणे, त्यांच्याकडून विविध वस्तू बनवून घेणे वगैरे केले जाते. या कामाचा कैदयांना मोबदलाही दिला जातो. कामातून आनंद मिळतो तसेच एकमेकांचा सहवासही मिळतो. त्यामुळे स्वाभाविकच कैदयांच्या वर्तनात सुधारणा होण्यास मदत होते.

3. परिवीक्षा : गुन्हेगारांना सुधारण्याचा एक उपाय म्हणजे परिवीक्षा होय. यामध्ये गुन्हेगाराला कारागृहात पाठविण्यापूर्वी प्रोबेशन अधिका-यांच्या संरक्षणामध्ये त्याच्यामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न होतो. 1958 मध्ये भारत सरकारने हा कायदा पास केला. या कायदयानुसार गुन्हेगारास परिवीक्षा प्रणालीनुसार सोडण्याचा अधिकार न्यायालयास आहे.

4. पॅरोल किंवा अभिवचन : गुन्हेगाराने कारागृहात राहून कांही शिक्षा भोगल्यावर कांही पूर्व अटीवर त्याची कारागृहातून सुटका करण्याच्या पध्दतीला अभिवचन असे म्हणतात. जो गुन्हेगार कारागृहातील नियमांचे पालन करतो तसेच त्याचे वर्तन चांगले असेल तरच त्याला पॅरोलवर सोडले जाते. परंतु सर्वच कैदयांना पॅरोलवर सोडले जात नाही.

5. अनुरक्षण सेवा : गुन्हेगाराने कारागृहातील शिक्षा पूर्ण केल्यानंतर त्याला मुक्त करण्यात येते. परंतु प्रत्येक कुटुंब किंवा समाज त्याचा मोकळेपणाने स्विकार करतोच असे नाही. अनेकवेळा लोक त्याच्याकडे संशयाने पाहतात. त्याच्याशी जवळीक करीत नाहीत. त्याला कामधंदा देत नाही. अशावेळी ती व्यक्ती निराश होवून पुन्हा चुकीचे पाऊल उचलण्याची शक्यता असते. अशाकाळात त्याला मदतीची व मार्गदर्शनाची गरज असते. याकरिता अशा व्यक्तिसाठी शासनाने अनुरक्षण

सेवा वसतीगृहे निर्माण केली आहेत.

अशाप्रकारे सद्या गुन्हेगारीचे निर्मूलन करण्यासाठी अनेक अभिनव पध्दतींचा अवलंब केलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष :

1. गुन्हेगारी ही समस्या केवळ भारताची समस्या नसून ती जागतिक समस्या असल्याचे दिसून येते.

2. भारतातील वाढत्या गुन्हेगारीला आळा घालण्यासाठी शासनाने गुन्हेगारी निर्माण होण्याची कारणे लक्षात घेऊन त्याच्यावर प्रभावी उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

उदा. दारिद्र्य, बेकारी कमी करणे, लोकसंख्येवर नियंत्रण इ.

3. आधुनिक काळात गुन्हेगाराकडे मानवतेच्या दृष्टिकोणातून पाहिले जात असल्याचे दिसून आले.

संदर्भ:

1. क-हाडे बी.एम.: भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळपुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर 2009.
2. लोटे रा.ज.: भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळपुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर 2011.
3. आगलावे प्रदीप: भारतीय समाज संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2003.
4. खडसे भा.कि.: भारतीय सामाजिक समस्या, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर 1991.
5. पाटे सुमन: भारतीय सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर 1991.
6. मायी सुनिल: भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे 2009.
7. संगवे विलास (संपादक): भारतातील सामाजिक समस्या, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. 1979.